

खुसीराम पाख्रिनको आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहका गीतमा अलङ्कार विधान

निलुफर बज्जरा

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत लेख नेपाली प्रगतिवादी गीतकार खुसीराम पाख्रिनको आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहका गीतको अलङ्कार विधानको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। उनले मजदुर, किसान, गरिव र विसङ्गत जीवनका बारेमा आफ्नो पृथक चिन्तन पेश गरेका छन्। विचारधाराका दृष्टिले उत्कृष्ट पाख्रिनका गीत रूपका दृष्टिले पनि उल्लेख्य रहेका छन्। यस लेखमा खुसीराम पाख्रिनको आँसुको भाकामा सङ्गृहीत गीतहरूलाई अलङ्कार विधानका दृष्टिले विप्लेषण गरिएको छ। गीतिसङ्ग्रहमा आएका अन्त्यनुप्रास, छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास, लाटानुप्रास, जस्ता अनुप्रास अलङ्कारले काव्यलाई श्रुतिमधुर बनाएको छ, त्यस्तै उपमा, रूपक, अर्थन्तरन्यास, दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, विरोध जस्ता अलङ्कारले पनि गीतिसङ्ग्रहका गीतहरूमा अभ्र माधुर्यताका साथ सौन्दर्य थपेको छ। यी विभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारले खुसीराम पाख्रिनको आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहलाई उत्कृष्ट गीतिकाव्य बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्।

मुख्य शब्दावली : प्रगतिवादी, जनवादी, शब्दालङ्कार, अर्थलङ्कार, युद्धमोर्चा, अनुप्रास, रूपक, यमक

१. विषय प्रवेश

खुसीराम पाख्रिन (२००९-२०७४) विगत चार दशकदेखि आधुनिक नेपाली प्रगतिवादी साहित्यको गीत विधामा सक्रिय र स्थापित स्रष्टा हुन। उनले जनवादी गीत रचना गरी नेपाली समाजमा देखापरेको दासता, ठालुवादी शैली, मालिक वर्गको थिचोमिचो, भेदभाव र पक्षपात, अन्याय र शोषण, ठूलाले सानालाई हेप्ने चलन, तमसुक र चक्रवृद्धि व्याज लगाएर गरिवको उठिवास लगाउने समाजको स्थिति, जातीय उर्चनचता र अपहेलना, महिला पुरुष वीचको फरक, महिलालाई दासी बनाउने चलनको विरोध गरेका छन्। उनले २०३६ साल देखि सुरु गरेको गीतियात्रा २०७४ सालमा आएर अन्त्य भएको छ। यस क्रममा पाख्रिनले आँसुको भाका (२०४७), रक्तक्रान्तिका गीतहरू (२०६३), रक्तक्रान्तिका गीतहरू गीतिएल्वम (२०६३), युद्धमोर्चाबाट फर्कदा अपेरा नाटक (२०६३) गीतिसङ्ग्रहहरू र अन्य फुटकर गीतहरू प्रकाशित छन्।

प्रस्तुत लेखमा खुसीराम पाख्रिनको आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहका गीतको अलङ्कार विधानको बारेमा विश्लेषणमा गरिएको छ। काव्यका विशिष्ट उपकरण मानिएको अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार तथा अर्थालङ्कारका रूपमा हेरिन्छ र सोही अनुरूप तिनको भूमिकाको प्रतिपादन गरिन्छ। भामहदेखि लिएर जगन्नाथसम्मका आचार्यहरूले काव्यमा अलङ्कारले सौन्दर्य ल्याउँछ भनेका छन् (उपाध्याय, २०६१ : १०७-१०८)। अलङ्कारको अर्थ अर्थगत वा शाब्दिक चमत्कारद्वारा साहित्यलाई सिंगार्ने तत्व भएको, साहित्य शास्त्रको एक अङ्ग काव्यको चमत्कारपूर्ण वर्णनशैली भन्ने बुझाउँछ (पोखरेल र अन्य, २०५८ : ७५)। शब्दको आश्रय लिने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार र अर्थको आश्रय लिने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ। शब्दमा चमत्कार हुने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ। अनुप्रास, यमक, श्लेष आदि यसका उदाहरण हुन्। अर्थमा चमत्कार हुने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ। यो शब्दको अर्थमा आधारित हुन्छ र यसले शब्दको अर्थगत चमत्कारबाट काव्य सौन्दर्य उत्पन्न गर्छ। उपमा, रूपक, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा

आदि यस अलङ्कारका उदाहरण हुन् (शर्मा र अन्य, २०६७ : ६२-६६) । शब्द वा अर्थमा रहेको विशेष वैचित्र्यले काव्य सुशोभित भई श्रोताहरूको हृदयमा भित्री आनन्दोल्लासरूप चमत्कार पैदा गर्दछ ।

गीतकार पाख्रिनको यस गीतिसङ्ग्रहका गीतहरूमा प्रसस्तै अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । शब्द र अर्थ दुवैमा समुचित रूपले अलङ्कारको प्रयोग भएकाले उनका गीतका भाव र लयमा माधुर्य पाउन सकिन्छ । आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गीतहरूमा प्रयोग भएका अलङ्कारहरूलाई शब्द र अर्थ छुट्टाछुट्टै रूपमा राखेर अध्ययन गरिएको छ ।

२. शब्दालङ्कार

शब्दालङ्कार शब्दमा रहने र भट्ट हेर्दा देखिने खालको अलङ्कार हो । शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई अलङ्कृत पार्ने चिजलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई श्रुतिमधुर, रागात्मक, मिठासर, लयात्मक बनाउने कार्य शब्दालङ्कारले गर्दछ । यसले काव्यमा कविको प्रस्तुति शिल्पलाई भल्काउने कार्य गर्दछ । शब्दालङ्कार एउटा कलाका रूपमा रहेको हुन्छ । त्यसैले शब्दालङ्कारमा शब्दको परिवर्तन गर्दा सौन्दर्यमा ह्रास हुन्छ । शब्दालङ्कारमा कवि अक्षर, पद, शब्द, वाक्यसँग खेलिरहन्छ अनि अनुप्रास, यमक, श्लेष जस्ता अनेक अलङ्कारका बुझा भरेर भाषालाई भक्तिभकाउ तुल्याउँछ (पन्त, २०५६ : ८) । यिनै भेदहरू मध्ये आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा रहेका गीतहरूमा पाइने निम्नलिखित शब्दालङ्कारको उदाहरण सहित व्याख्या गरिएको छ ।

२.१ अनुप्रास

अनु + प्र + आस मिलेर अनुप्रास शब्द बन्दछ । अनु भनेको बारम्बार, प्र भनेको प्रकृष्ट र आस भनेको प्रयोग गर्नु वा राख्नु भन्ने अर्थ हुन्छ । अनुप्रास अलङ्कार एक वा अनेक वर्णहरू पुनः पुनः दोहोरिएर उत्पन्न हुने काव्यगत सौन्दर्य हो । अनुप्रास अलङ्कारलाई नेपालीमा तुकबन्दी पनि भन्ने गरिन्छ (पन्त, २०५६ : ८) । अनुप्रास शब्दालङ्कारभित्र पर्ने एउटा अलङ्कार विशेष हो । समान किसिमका ध्वनिको एक वा अनेकपटक हुने आवृत्तिलाई अनुप्रास भनिन्छ । शब्दालङ्कारको एउटा भेद अनुप्रास हो भने यसको उपभेदहरूमा (अ) आद्यानुप्रास, (आ) मध्यानुप्रास, (इ) अन्त्यानुप्रास, (ई) छेकानुप्रास, (उ) वृत्यानुप्रास, (ऊ) आन्तरिक अनुप्रास पर्दछन् ।

२.१.१ आद्यानुप्रास

दुई वा दुईभन्दा बढी पङ्क्तिको सुरुका पदहरूमा समानता भएर बनेको अनुप्रासलाई आद्यानुप्रास भनिन्छ, जस्तै :

मान्ने छैनौं यो जीवनलाई चाकडीमा लाउन

जान्ने छैनौं ठूला ठालुको गुणगान गाउन

(पाख्रिन, २०४७ : ४६)

फ्याक्नै पर्छ यो समाजको कुरीति र जालो

ल्याउनै पर्छ दविएको जिन्दगीको पालो

(पाख्रिन, २०४७ : ४७)

माथिका गीतका पङ्क्तिहरूको सुरूका पदहरू पहिलोमा 'मान्ने', र 'जान्ने', दोस्रोमा 'फ्याक्नै', 'ल्याउनै' मा आद्यानुप्रास भएको छ ।

२.१.२ मध्यानुप्रास

दुई वा दुईभन्दा बढी पङ्क्तिका बीच बीचमा पर्ने अनुप्रासलाई मध्यानुप्रास भनिन्छ । उदाहरणार्थ निम्नलिखित गीतका पङ्क्तिलाई लिन सकिन्छ :

हिमालको छहारीमा हामी बाँच्ने मन छ

यही पाखा पखेरीमा हामी नाच्ने मन छ

(पाखिन, २०४७ : ४३)

गुँरास फुल्ने लेकहरूले

कुइरो खेल्ने डाँडाहरूले

(पाखिन, २०४७ : ४९)

माथिको पहिलो उदाहरणमा आएका 'छहारीमा', 'पखेरीमा', र दोस्रो उदाहरणमा आएका 'फुल्ने', 'खेल्ने' का बिच मध्यानुप्रास प्रयोग भएको छ ।

२.१.३ अन्त्यानुप्रास

शब्दको प्रत्येक पङ्क्तिको अन्तिमका व्यञ्जनवर्णहरूको पुनरावृत्तिलाई अन्त्यानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ । शब्दको अन्त्यमा तुकबन्दी मिलेर बनेको अलङ्कार नै विशृष गरी अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हो । अन्त्यका शब्द मिलेका कारण नै यसलाई अन्त्यानुप्रास भनिएको हो । यस गीतिसङ्ग्रहमा सबैभन्दा बढी यही शब्दालङ्कार रहेको छ, जस्तै :

देश छाडी विदेशिएका परदेशिका कथाहरूको

घरबार साहुले खोसिएका निमुखाका व्यथाहरूको

(पाखिन, २०४७ : ६८)

रगतको डोबमा वीरले पाइला टेकेको बाटोमा

मेटिएको छैन इतिहास हाम्रो नेपाली माटोमा

(पाखिन, २०४७ : ६९)

खरको भुप्रो सिल्वरको सम्पत्ति

आयो दशै भन पच्यो आपत्ति

(पाखिन, २०४७ : ७२)

माथिको पहिलो उदाहरणमा 'कथाहरूको', 'व्यथाहरूको', दोस्रो उदाहरणमा 'बाटोमा', 'माटोमा' र तेस्रो उदाहरणमा 'सम्पत्ति', 'आपत्ति' का बिचमा अन्त्यानुप्रास प्रयोग भएको छ ।

२.१.४ छेकानुप्रास

छेक शब्दको अर्थ बुद्धिमान् हो । विद्वानलाई प्रिय लागेको शब्द उही र उस्तै क्रममा एकपटक मात्र

दोहोरिएमा त्यसलाई छेकानुप्रास भनिन्छ । उही क्रममा अनेक व्यञ्जनको एक पुनरावृत्ति (दोहोरिनु) लाई छेकानुप्रास भनिन्छ (शर्मा र अन्य, २०७२ : ६२) । गीतकार पाख्रिनका आँसुको भाका गीतसङ्ग्रहका गीतरूमा छेकानुप्रासको प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै :

छोराचाही साहुको भान्से आमा बारी खन्छे
एकपेट भातमा किन्छन् वेच्छन् यो देशका मान्छे
(पाख्रिन, २०४७ : १६)

माथिको उदाहरणमा 'न्छ' एकपटक मात्र पुनरावृत्ति भएको छ त्यसैले उक्त उदाहरणमा छेकानुप्रास अलङ्कार परेको छ ।

२.१.५ वृत्यानुप्रास

एक वा अनेक व्यञ्जन वर्णको सोही क्रममा अनेक पटक आवृत्ति हुदाँ वृत्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । उही क्रममा एक वा अनेक व्यञ्जनहरूको पटकपटक पुनरावृत्तिलाई वृत्यानुप्रास भनिन्छ (शर्मा र अन्य, २०७२ : ६३) । यसमा गीतको सुरु, विचमा र अन्त्यमा उस्तै प्रकारले शब्द वा वर्णहरूको आवृत्ति भएइको हुन्छ । उदाहरणका निम्ति तलका गीतलाई हेर्न सकिन्छ, जस्तै :

किसानले अन्न वेच्दा भाउ तल भर्छ
बेसहाराले बेसाउँदा त्यसको डबल पर्छ
(पाख्रिन, २०४७ : ५१)

बाबु र नानी अन्न र पानी केही भन्न पाएन
बचाइदेउ भनी चढाउँदा विन्ती दुष्टले लिएन
(पाख्रिन, २०४७ : ५८)

माथिको पहिलो गीतको दोस्रो पङ्क्तिमा 'स' वर्णको र दोस्रो गीतको पङ्क्तिमा 'न' र 'द' वर्णको अनेकपटक आवृत्ति भएर वृत्यानुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

२.१.६ आन्तरिक अनुप्रास

एउटै पङ्क्तिविचका विभिन्न ठाउँमा परेको अन्त्यानुप्रासलाई आन्तरिक अनुप्रास भनिन्छ, जस्तै :

बाऊ रुँदै नौतुना रेलैमा आमा रुँदै जिम्दारको मेलैमा
(पाख्रिन, २०४७ : ७४)

पाउनु दुःख पाइसक्यो, सहनु जति सही सक्यो
(पाख्रिन, २०४७ : ४२)

कति मरे किचिएर, कति मरे पुरिएर
(पाख्रिन, २०४७ : ३५)

माथिको पहिलो उदाहरणमा 'रैलैमा', 'मेलैमा', दोस्रो उदाहरणमा 'पाइसक्यो', 'सही सक्यो', पदहरू बीच आन्तरिक अनुप्रास भएको पाइन्छ। तेस्रो उदाहरणमा 'किचिएर' र 'पुरिएर' आन्तरिक अनुप्रास बनेर आएका छन्।

गीतकार पाख्रिनको गीतमा विभिन्न खाले अनुप्रास एकैचोटि प्रयोग गरिएका उदाहरण पनि छन्। शब्दालङ्कारका माध्यमले चमत्कार उत्पन्न गराउने क्रममा उनले आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको एकैपटक प्रयोग गरेको पाइन्छ, जस्तै :

फ्याक्नै पछै यो समाजको कुरीति र जालो

ल्याउनै पछै दबिएको जिन्दगीको पालो

(पाख्रिन, २०४७ : ४७)

माथिका उदाहरणमा आद्य, मध्य र अन्त्य अनुप्रासको प्रयोग देखिन्छ।

२.२ यमक

स्वर र व्यञ्जनको समुदाय दुईपटक दोहरिएको भए यमक हुन्छ। यमकमा दोहरिएको भाग सार्थक छ भने विभिन्न अर्थ बुझाउने हुनु पर्दछ। यो यमक पद्यका आदि, मध्य, अन्त्य भागहरूमा परी अनेक प्रकारको हुन्छ (शर्मा, २०५८ : २१३)। यमक शब्दालङ्कारभित्र पर्ने अलङ्कार हो। गीतकार पाख्रिनका गीतमा प्रयोग भएका केही यमक अलङ्कारका उदाहरण यस प्रकारका छन् :

स्वतन्त्र अर्थतन्त्र देशमै निर्माण गर्न

वेरोजगारी समस्यालाई छिट्टै निर्मूल पार्न।

(पाख्रिन, २०४७ : ७०)

सत्य बढ्छ असत्यलाई काँचै चपाएर।

(पाख्रिन, २०४७ : ४६)

आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहका गीतहरूलाई हेर्दा यमक अलङ्कार धेरै प्रयोग भएको देखिदैन। माथिका पङ्क्तिहरूमा 'स्वतन्त्र-अथतन्त्र' र 'सत्य-असत्य' पदहरूमा अधिल्लोमा 'तन्त्र' र पछिल्लोमा 'सत्य' दोहोरिएर आउँदा अर्थ फरक भएर आएकोले यमक शब्दालङ्कारको प्रयोग भएको छ।

३. अर्थालङ्कार

अर्थका आधारमा रहने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ। यसका सम्बन्धमा भोजको कथन यस्तो छ : जसले व्युत्पत्तिद्वारा अर्थलाई विभूषित पार्दछन् ती अर्थालङ्कार हुन् (उपाध्याय, २०६१ : ११६)। शब्दको प्रयोगमाथि आश्रित नभएर अर्थगत चमत्कार वा सौन्दर्यमाथि आश्रित हुने अलङ्कार नै अर्थालङ्कार हो। अर्थालङ्कारले शब्दको अर्थका माध्यमबाट काव्यको सौन्दर्य बढाउँछ। यसले अर्थगत रूपमा सौन्दर्य प्रदान गर्ने हुदाँ शब्द परिवर्तन गरी समानार्थी शब्द राख्दा पनि काव्यको सौन्दर्यमा कुनै ह्रास आउँदैन। त्यसैले यसमा अर्थ वा उक्तिको वैचित्र्य हुन्छ। अर्थको आश्रय लिएर रहेका हुनाले काव्योक्ति कै अङ्ग बन्न सक्ने हुँदा अर्थालङ्कार महिमामय बन्छन (उपाध्याय, २०६१ : ११६)। अर्थालङ्कारलाई विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न भेदमा वर्गीकरण गरेका छन्। ती सम्पूर्णलाई आधार मानी अर्थालङ्कारकारलाई उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, सन्देश, अपह्नुति, अतिशयोक्ति, तुल्ययोगिता, समासोक्ति,

अर्थान्तरन्यास, विषम आदि भेदहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। यिनै भेदहरूका आधारमा आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा रहेका अर्थालङ्कारको उदाहरण सहित व्याख्या गरिएको छ।

३.१ उपमा

उपमा शब्दको अर्थ सादृश्य वा तुल्यता हो यसमा शब्द **उप** र **मा** को योगबाट बन्दछ। उपको अर्थ नजिकमा र मा को अर्थ तौलनु वा मापन गर्नु भन्ने हुन्छ। उपमेय र उपमानका बीच रूप, गुण, क्रिया आदिको समानता देखाइएमा उपमा अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ११७)। यसका चार पक्ष हुन्छन् : उपमेय, उपमान, वाचक र धर्म (पूर्ववत्, ११७)। गीतकार पाखिनको आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गीतहरूमा धेरै उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै :

सेतो हिमालचुली जस्तै विहानी भई खुलेछ

गुराँसको फूल जस्तै वसन्त भैं फुले छ

(पाखिन, २०४७ : २)

मथिको उदाहरणमा 'जस्तै' उपमेय, 'फूल' उपमान, 'भैं' वाचक र 'फुले छ' धर्म भएर उपमा अलङ्कार बनेको छ।

३.२ रूपक

रूप शब्दमा क प्रत्यय लागेर रूपक शब्द बन्दछ उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरी फलानु नै फलानु हो भन्नुलाई रूपक अलङ्कार भनिन्छ (शर्मा र अन्य, २०७२ : ६७)। उपमेयमा उपमानलाई आरोप गर्दा रूपक अलङ्कार हुन्छ। रूपकको अर्थ रूपको आरोप हो। एउटा वस्तुलाई अर्को वस्तुसँग आरोपित गर्दा रूपक अलङ्कार हुन्छ।

अंग्रेज पछि बाच्छो मिच्ने साँढे उनै भाको

(पाखिन, २०४७ : १९)

स्पातको साहस लिई वैरीसँग लड्नेलाई

प्रतिशोधको ज्वाला बोकी वर्गयुद्ध छेड्नेलाई

(पाखिन, २०४७ : २४)

पहिलो उदाहरणमा निर्धालाई मिच्ने अंग्रेज भनेको हालको अवस्थामा भारतीय विस्तारवाद नै हो भनीएकाले यसमा रूपक अलङ्कार प्रयोग भएको मानिन्छ। दोस्रो उदाहरणमा स्पातको साहसलाई बलसँग उपमेय र उपमानमा अभेद वा अभिन्नता देखाइने हुँदा यहाँ रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको छ।

३.३ उत्प्रेक्षा

उपमेयमा उपमान वस्तुको सम्भावना भएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ (शर्मा, २०५८ : २२७)। गीतकार पाखिनको यस गीतिसङ्ग्रहको गीतहरूमा पाइने उत्प्रेक्षा अलङ्कार उदाहरण स्वरूप तल प्रस्तुत गरिएको छ, जस्तै :

तिम्रो हाम्रो हातमा छ युवा साथी हो

पुरानो घर भत्काउने नयाँ बुद्धा भराउने

नौलो नयाँ बिहानीको घाम भुल्काउने

(पाख्रिन, २०४७ : ३४)

ज्वालामुखी जस्तै तिमी पहाड फुटाउने

कति ठूलो तिम्रो शक्ति विश्व हल्लाउने

(पाख्रिन, २०४७ : २२)

माथिको पहिलो उदाहरणमा देश विकाशमा नौलो दिन ल्याउन युवा शक्तिको सम्भावित भूमिका तथा दोस्रो उदाहरणमा विद्यार्थी वर्गको शक्तिले विश्व हल्लाउन सक्ने सम्भावना कल्पित गरिएको यी गीतहरूमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार प्रयोग भएको मानिन्छ ।

३.४ अर्थान्तरन्यास

सामान्य वा विशेष कथनलाई अर्को सामान्य वा विशेष कथनले समर्थन गर्ने अलङ्कारलाई अर्थान्तरन्यास अलङ्कार भनिन्छ (शर्मा र अन्य, २०७२ : ६९) । आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गीतहरूमा अर्थान्तरन्यास अलङ्कार पाउन सकिन्छ, जस्तै :

रणभूमिमा गएर वैरीको छाती टेक्ने छौं

नयाँ बिहानी ल्याएर मुक्तिको बिगुल फुक्ने छौं

(पाख्रिन, २०४७ : १४)

दुःखिलाई सधैं बिभाउने काँडा एक एक भाँचुला

यो अत्याचारको छातीमा टेकी खुसीले नाँचुला

(पाख्रिन, २०४७ : ७९)

माथिको गीतको पहिलो श्लोकको पहिलो पङ्क्तिको सामान्य कथनले 'नयाँ बिहानी ल्याउने' भन्ने विशेष अर्थ देखाएको छ भने दोस्रो श्लोकको पहिलो पङ्क्तिको कथनलाई दोस्रो पङ्क्तिको सामान्य कथनले समर्थन गरेको छ ।

३.५ अतिशयोक्ति

अभिव्यक्तिलाई प्रभावशाली पार्न लोकप्रसिद्ध उक्तिलाई उछिन्दै वढाइ चढाइकन कुनै विषयको वर्णन गर्नु अतिशयोक्ति हो (उपाध्याय, २०५० : १४२) । अतिशय कथन नै अतिशयोक्ति हो । यसमा जुनकुरा भन्न खोजिएको हो त्यसको उच्चारण नै नगरी त्यसै कुरालाई व्यक्त गर्नु नै अतिशयोक्ति अलङ्कार हो । आवश्यकता भन्दा बढी वढाईचढाई गरी कुनै पनि वस्तु वा मानिसको वर्णन गर्नु वा वढाईचढाई प्रस्तुत गर्नु नै अतिशयोक्ति हो । उदाहरण स्वरूप निम्न पङ्क्तिलाई लिन सकिन्छ :

पौवामा बिसाई फुक्नुछ आगो मिरमिरे साँभैमा

घरलाई सम्झी विषालु काँडा मुटुको माभैमा

(पाख्रिन, २०४७ : १४)

देशको स्थिति देखेर हाम्रो मुटु पोल्दछ

जनताका शत्रु देखेर आँखामा आगो बल्दछ

(पाख्रिन, २०४७ : १५)

पहिलो उदाहरणमा भरियाले घरको सम्भनामा विषालु काँडा मुटुको माभैमा भनी बढिनै वेदनाको बढाइचाई वर्णन गरिएको छ । दोस्रो पङ्क्तिमा देशको अवस्था देख्दा मुटु पोल्छ र आँखामा आगो बल्दछ भनी देशप्रतिको बढाइचढाइ चिन्ता व्यक्त गरिएको छ ।

३.६ विरोध

कुनै वस्तु गुण क्रियाहरूमा विरोध जस्तो भान भएमा विरोधालङ्कार हुन्छ (शर्मा, २०५८ : २३४) । गीतकार पाख्रिनका यस गीतिसङ्ग्रहका गीतहरूमा देखा परेका विरोध अलङ्कारका केही उदाहरण यस प्रकार छन् :

श्रमिकको पसिनाले मूल्य पाउँदैन

बजार भाउले चुली नाघ्यो छोइसक्नु छैन

(पाख्रिन, २०४७ : ६)

हामी आजका नारी हौं हाम्रो शक्ति देखाउँछौं

मुक्तिको निमित्त लडेर धर्तीमा हक जमाउँछौं

(पाख्रिन, २०४७ : १०)

हाम्रो जीवनलाई नचिन्नेलाई हामलाई मान्छे नगन्नेलाई

हाम्ले पनि अब चिन्या छौं

भिरमा खेल्ने शाहसहरू पहरा छेड्ने तागतहरू

संघर्षमा अब लगाइदेऊ

(पाख्रिन, २०४७ : ३६)

माथिको पहिलो उदाहरणमा देशको महङ्गी बढ्दो छ तर श्रमिकको पसिनाको मूल्य कम छ भन्दै द्रव्य सम्बन्धी, दोस्रो आजका हामी नारी हौं हाम्रो हक ल्याउने छौं भन्दै क्रिया सम्बन्धी, तेस्रोमा हामीलाई मान्छे नगन्नेलाई भन्दै जाति सम्बन्धी विरोध अर्थालङ्कारहरू परेका छन् ।

यसरी आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गीतहरूमा पाख्रिनले विविध अलङ्कारको प्रयोग गरी श्रोताहरूको मन जित्न सफल भएका छन् ।

४. निष्कर्ष

अलङ्कार काव्य विश्लेषण गर्ने महत्त्वपूर्ण सम्प्रदायका रूपमा रहेको छ । काव्यको शोभाकारक धर्मका रूपमा अलङ्कार रहेको छ । अलङ्कारलाई काव्यको आभूषण मानिन्छ । अलङ्कारको प्रयोग गरी काव्यलाई सौन्दर्य युक्त बनाउन सकिन्छ । खुसीराम पाख्रिनद्वारा लिखित आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गीतहरू अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले उत्तम मानिन्छ । यसमा अलङ्कारका विभिन्न भेदहरूको प्रयोग भएको छ । खुसीराम पाख्रिनका आँसुको

भाका गीतिसङ्ग्रह काव्यगत सौन्दर्यका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको छ । अलङ्कारले काव्यको सौन्दर्य बढाउने, लयात्मकता बनाउने, प्रकृति र मानव मनको चित्रण गर्ने, पात्रको मनोदशाको प्रकटीकरण गर्ने, काव्यलाई माधुर्य बनाउने जस्ता कार्य गर्दछ । उक्त गीतिसङ्ग्रहमा आएका अन्त्यनुप्रास, छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास, जस्ता अनुप्रास अलङ्कारले काव्यलाई श्रुतिमधुर बनाएको छ । काव्य पढ्दा श्रुतिमधुरता हुनु शब्दालङ्कारको विशेषता हो सोही अनुरूप आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गीतहरूमा शब्दालङ्कारले काव्यगत सौन्दर्य र श्रुतिमधुरता ल्याएको छ । अर्थलङ्कार अर्थमा रहने सौन्दर्य भएका कारणले यसका लागि बौद्धिक पाठकको आवश्यकता पर्दछ । त्यस्तै उपमा, रूपक, अर्थन्तरन्यास, दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, विरोध जस्ता अलङ्कारले पनि गीतिसङ्ग्रहका गीतहरूमा अभि माधुर्यताका साथ सौन्दर्यता थपेको छ । विभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारले आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहका गीतहरूलाई खुसीराम पाख्रिनको उत्कृष्ट गीतिसङ्ग्रह बनाउन महत्पूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यसरी विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग भएका कारणले आँसुको भाका गीतिसङ्ग्रहका गीतहरू अलङ्कार विधानका दृष्टिले उत्तम गीतिकाव्य हो ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६१). पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त (चौ.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पन्त, भरतराज (२०६५). नेपाली अलङ्कार परिचय. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०६४). नेपाली लोकगीतको आलोक (दो.सं.). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पाख्रिन, खुसीराम (२०४७). आँसुको भाका. चितवन : चितवन प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र अन्य (२०७२). पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त (चौ.सं.). काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, सोमनाथ (२०५८). साहित्य प्रदीप. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार